

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

Άνιχνεύοντας τὸ Μεταβυζάντιο στὸν ἐλληνικὸ
χώρο. Μιὰ ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων τῆς
ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας

Δημήτριος Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1265](https://doi.org/10.12681/dchae.1265)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Δ. (2014). Άνιχνεύοντας τὸ Μεταβυζάντιο στὸν ἐλληνικὸν χώρο. Μιὰ ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 349–356.
<https://doi.org/10.12681/dchae.1265>

Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ. ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

*Ἡ βυζαντινὴ πολιτισμικὴ οἰκογένεια ὑπῆρξε ἡ μόνη,
στὴν ὁποία ἡ τέχνη κατέστη ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴ θεολογία
(π. Ἰωάννης Μάγιεντορφ, Βυζαντινὴ θεολογία, Ἀθήνα 2010, 126-127)*

Ἀπόπειρα ἀνακεφαλαίωσης τῶν ἀνοιχτῶν ἐρευνητικῶν ζητημάτων στὸ πεδίο Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας/Τέχνης στὴν Ἑλλάδα καθὼς καὶ τῶν ἐλλείψεων σὲ ἐργαλεῖα σπουδῶν. Τονισμὸς ἀρνητικῶν φαινομένων ἀπὸ πλευρᾶς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας.

Undertaken is an attempt for a recapitulation of the open research problems in the field of Post-Byzantine Archaeology and Art in Greece, with an overlook to the deficiencies in instrumenta studiorum. Stress is also given to rejectable scientific ethics.

Ἡ ῥῆσις τοῦ ἀοίδιμου π. Ἰωάννου Μάγιεντορφ συγκροτεῖ, πιστεύω, σταθερὴ βάση γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης, ἐὰν ὑπῆρξε ὄντως *Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο*. Στὴ μνήμη τοῦ πολὺκλαυστου συναδέλφου, συμπατριώτη καὶ προπαντὸς φίλου, χάρις στὸν ὁποῖο ἀπολαμβάνουμε σήμερα καὶ τὴ ριζικὰ ἀνανεωμένη ἐπανεκθεσιὴ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τὸ δίπτυχό μου θὰ ἐπικεντρωθεῖ σὲ βασικὰ θεωρητικὰ ζητήματα καὶ κενὰ τῆς ἔρευνας¹.

Α'. Βασικὰ θεωρητικὰ ζητήματα

1. Χρονολογικὴ ὁριοθέτηση. Τὸ 1453 καὶ τὸ 1830 δὲν θεωροῦνται πλέον αὐτονόητα ὅρια τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης. Γιὰ τὴν ἑναρξὴ ὑπάρχει ἐνίοτε τάση νὰ συμπέσει μὲ τὴν ἐποχὴ λήξης τῆς Λατινοκρατίας (ἐνδεικτικὰ: 1522: Δωδεκάνησα, 1571: Κύπρος), ἀλλὰ λόγοι οὐσίας ἐπιβάλλουν τὸ 1453 ὡς ὅριο ἑναρξης².

Τὸ ὄριο λήξης ἔχει ἀμφισβητηθεῖ πολλαπλά. Οἱ ἐνασχολούμενοι κυρίως μὲ τὸν Διαφωτισμὸ θεωροῦν ὅτι περὶ τὸ 1770 συνέβη μιὰ κοσμογονία, ἐπομένως τοῦτο εἶναι

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινὴ περίοδος, Ἑλλάδα, Ἀρχαιολογία/Τέχνη, Ἐρευνητικὰ ζητήματα, Ἐργαλεῖα σπουδῶν, Ἐπιστημονικὴ δεοντολογία.

Keywords

Post Byzantine period, Greece, Archaeology/Art, Research requests, Instrumenta studiorum, Scientific ethics.

¹ Γιὰ τὰ ἐκτιθέμενα ἐδῶ βλ. καὶ στὶς μελέτες μας «Ἱστορία καὶ Ἑσχατολογία στὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ τέχνη. Παράδοση καὶ ἀνανέωση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν ἐποχὴ μας», Μ. Τζιάτζη Παπαγιάννη καὶ Γρ. Παπαγιάννης (ἐπιμ.), *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Κομοτηνὴ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας)*, Κεντρικὲς εἰσηγήσεις, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἐρευνητικὰ μεταπτυχιακὰ προγράμματα, Κομοτηνὴ (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας) 2011, 79 135. Ἐπίσης, «Παλεύοντας γιὰ τὴν οὐσία. Περὶ βυζαντινῆς καὶ μεταβυ

ζαντινῆς τέχνης στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα», *Χαριστήριον στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελου Χρυσό* (ὑπὸ ἔκδοση).

² Γιὰ τὸν θεμελιακὸ ρόλο τῆς ἀπώλειας τῆς Βασιλεύουσας στὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Ἑνετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ Κύπρος*. Ἀθήνα 2002, συχνάκις. Συνοπτικὰ ὁ αὐτός, «Byzance après Byzance». *Post Byzantine Art (1453 1830) in the Greek Orthodox World*, ὡς εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο στὸν κατάλογο ἔκθεσης *Hellenic Ministry of Culture / Byzantine & Christian Museum* Alexander S.

όριο καθοριστικό. Παράλληλα οι ιστορικοί της νεοελληνικής τέχνης, αγνοώντας συνήθως τη μεταβυζαντινή τέχνη, φρονούν ότι με την εισαγωγή κοσμητικής θεματογραφίας τον 18ο αϊ. έχει εκπνεύσει το Μεταβυζάντιο³. Από την άλλη, το όριο στην πράξη έχει μετατεθεί προς τα κάτω τουλάχιστον στα μέσα του 19ου αϊ.⁴, αν όχι αργότερα⁵. Πιστεύω ότι θα μπορούσε ενδεχομένως να μετακινηθεί έως το τραγικό όροσημο του 1922, όπως δείχνουν και τα πολυτίμητα *άνταλλάξιμα*, που φανερώνουν ότι η μεταβυζαντινή παράδοση επιβίωσε σε τουρκοκρατούμενα μέρη⁶. Αυτό αποδεικνύει και η επέκταση της έκθεσης έως τις μέρες μας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών που μάς φιλοξενεί⁷. Η ΧΑΕ, που απέκλεισε φέτος εργασίες για τη μετά το 1830 εποχή, οφείλει να οργανώσει συζήτηση, λαμβάνοντας υπόψη και την παράδοση άλλων όρθοδόξων Έκκλησιών.

2. Βιβλιογραφική ενημέρωση. Η παντελής έλλειψη βιβλιογραφικού οργάνου είναι οδυνηρά αισθητή: Κανένα περιοδικό δεν ενημερώνει συνολικά για το Μεταβυζάντιο, όπως για το Βυζάντιο ή *Byzantinische Zeitschrift*. Πολύτιμες είναι οι ανά πενταετία *Βιβλιογραφίες* του

Κέντρου Έρευνας Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών για την τέχνη μόνο ή οι γενικότερες της *Επετηρίδος Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, αλλά η ενημέρωση καθυστερεί υπερβολικά καλύπτοντας εξάλλου μόνο τη συγγραφική παραγωγή Ελλήνων⁸. Είναι πλέον η αναγκαία μία ετήσια έκδοση, ακόμη και σε ηλεκτρονική μορφή. Το ίδιο ισχύει, μάλιστα στον καιρό της πληροφορικής, για τη συστηματική αποδεκτίωση περιοδικών⁹.

3. Το πλαίσιο έρμηνείας. Στις αναλύσεις μεταβυζαντινών έργων παραβλέπεται συχνότατα ένα θεμελιώδες γεγονός, ή βαβυλώνεια αιχμαλωσία της μεταβυζαντινής θεολογίας στη δυτική άφετέρου αγνοείται η αντίρροπη γένεση ενός ιδιοπρόσωπου μεταβυζαντινού «Διαφωτισμού» ως ήσυχαστικού φωτισμού¹⁰. Έτσι, όταν μιλάμε για καινοτομίες στην τέχνη, οφείλουμε να διαχωρίζουμε ανάμεσα σε απλή μίμηση και σε – συχνά ενδεχομένως άσυνειδητη – υιοθέτηση της νεωτερικότητας. Παράδειγμα: Ο ύπηρέτης της τοιχογραφίας του Δείπνου εις Έμμαους του Θεοφάνη στη Μονή Σταυρονικήτα (Εικ. 1) – παρόμοια και στη Μεγίστη Λαύρα –, αντιγραμμένος από τον Giovanni Bellini (Εικ. 2), δεν αλλοιώνει το

Onassis Public Benefit Foundation (USA) (έκδ.), *Post-Byzantium: The Greek Renaissance. 15th-18th century. Treasures from the Byzantine and Christian Museum, Athens (New York, November 2002-February 2003)*, Athens 2002, 3 27· σε πληρέστερη μορφή με βιβλιογραφία: «Το μεταβυζαντινό Βυζάντιο ανάμεσα σε Άνατολή και Δύση. Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1830) στον έλληνορθόδοξο χώρο», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1763 (Οκτ. 2003) 371-405.

³ Κριτική των απόψεων στον Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «Παράδοση, αμφιθαλότητα και έκκοσμίκευση: Από την Αδόλφωνα της Λευκάδας (μέσα 15ου αϊ.) στην Έπτανησιακή Σχολή ζωγραφικής (18ος αϊ.)», *Ίνιο Πανεπιστήμιο / Τμήμα Ιστορίας* (έκδ.), *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος - Κύπρου* (Κέρκυρα, 3-5.10.2003). *Εισηγήσεις - Περιλήψεις*, Κέρκυρα 2005, 59 κ.έ., ο αυτός, «Μεταβυζαντινή ζωγραφική και Έπτανησιακή Σχολή: Μεταξύ έρμηνείας και έμμονών», εις: Δ' Τομέας Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. / 10η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους (έκδ.), *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 383 κ.έ.

⁴ Επί παραδείγματι βλ. Ευγ. Δρακοπούλου, *Αναλυτικοί πίνακες των Ελλήνων ζωγράφων και των έργων τους (1450-1850)*, Αθήνα (Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε.) 2008, Εισαγωγή, ή ίδια, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1850)*, 3 (Αβέρκιος - Ίωσηφ), Αθήνα (Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε.) 2010, Εισαγωγή, σε σύγκριση με την αρχική σύλληψη του λεξικού από τον Μ. Χατζηδάκη (1450-1830).

⁵ Ο Ν. Γραϊκος στην τεκμηριωμένη διδακτορική του διατριβή,

Ακαδημαϊκές τάσεις της έκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα, Άριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 2011, αποδεικνύει πειστικά τη συνέχιση της παράδοσης σε έκκεντρα μέρη της Ελλάδας μέχρι τα τέλη του 19ου αϊ. Πρβλ. και Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Άκόμη ένα μάθημα πατριδογνωσίας από την Κύμη» [Β. Πανδη Άγαθοκλή Ίωάν. Χ. Αδαμόπουλου (έπιμ.), *Σημειώσεις του αυτοδίδακτου καλλιτέχνη Σωτήρη Χρυσανθόπουλου*, Αθήνα 2009], *Μαρινέστο*, τεύχ. 21 (Δεκέμβριος 2010) 43-45 [βιβλιοκρισία].

⁶ Άπουσιάζει ακόμη, σχεδόν έναν αιώνα μετά, μία επιστημονική καταλογογράφηση και έκδοση όλων των *άνταλλαξίμων* και των κειμηλίων των προσφύγων από τη Μ. Άσία, πέρα από τα Μουσεία Αθήνας και Θεσσαλονίκης.

⁷ Πρβλ. την ένότητα και τον αντίστοιχο κατάλογο του ΒΧΜ, *Βυζάντιο και νεώτερη τέχνη. Η πρόσληψη της βυζαντινής τέχνης στην ελληνική ζωγραφική του α' μισού του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2010.

⁸ Βεβαίως μένει άκάλυπτο το διάστημα έως το 1945 (προκειμένου για τη βιβλιογραφία της Ακαδημίας Αθηνών) ή το μέχρι το 1924 (ΕΕΒΣ), με ό,τι τοῦτο σημαίνει για την πληρότητα των σημειωμένων μελετών.

⁹ Έννοούνται εδώ λεπτομερή εύρετήρια τύπου Αθηνάς ΕΕΒΣ, *Ελληνικών, Λαογραφίας, Νέου Έλληνομνημόνος κ.τ.τ.*, κáνοντας άρχη άσφαλώς από το ΔΧΑΕ/ΠΧΑΕ και το 12τομο ΑΒΜΕ του άεμίνηστου Άναστ. Όρλάνδου.

¹⁰ Τριανταφυλλόπουλος, «Το μεταβυζαντινό Βυζάντιο» (όπος. 3).

Εἰκ. 1. Θεοφάνης ὁ Κρής, τοιχ. Δείπνου εἰς Ἑμμαούς, καθολικὸ Μονῆς Σταυρονικήτα Ἀγ. Ὁρους (M. Chatzidakis, *Etudes*, V, εἰκ. 106).

ἱστορικό-εὐχαριστιακὸ νόημα τῆς σύνθεσης¹¹. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει μὲ τὴν «εἰκόνα» τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης

τοῦ Νικολάου Τζαφούρη (Εἰκ. 3), ἀντιγραφὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο Βενετὸ ζωγράφο (Εἰκ. 4)¹²: ἀντὶ τῆς ὁρθόδοξης θεο-

¹¹ Πρβλ. M. Chatzidakis, *Etudes sur la peinture postbyzantine*, London 1976, V, 321, 332 κ.έ., 343, εἰκ. 105 107, ὁ αὐτός, Ὁ Κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα, Ἀθήνα 1986, 73 κ.έ. καὶ σποραδικά, εἰκ. 127. Ἐπαναλαμβάνουμε παλαιότερη ἐπισήμανσή μας, ὅτι

ἀπουσιάζει συστηματικὴ, εἰκονολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνη καὶ παραμένει στὸ ἡμίφως τὸ διαφορετικὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρό του σὲ σχέση μὲ ἄλλους Κρητικοὺς ζωγράφους πρβλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες* (ὑποσ. 2), 174 κ.έ., 182 κ.έ. καὶ σποραδικά.

¹² Τριανταφυλλόπουλος, ὅ.π., 79, 121, εἰκ. 65 66.

Εἰκ. 2. Giovanni Bellini, πίνακας Δείπνον εἰς Ἑμμαούς, τέως στὸ Βερολίνο (M. Chatzidakis, Etudes, V, εἰκ. 107).

λογικῆς σύνθεσης¹³ εἰσάγεται ἐδῶ μία παραλλαγή τῆς δυτικῆς Pietà, ἓνα μὴ ὀρθόδοξο *Andachtsbild* (*devotional icon*, εἰκόνα ἰδιωτικῆς εὐλάβειας), ὅπως ἔχουμε ἐπισημάνει ἐδῶ καὶ δεκαετίες¹⁴. Ἡ ἀνεπάρκεια στὴ χρῆση μελετῶν-πλαισίων εἶναι συχνότατα ἐμφανής, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἰκονολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἔργων τέχνης· τὸ γεγονός συνδέεται ἄμεσα, πιστεύουμε, μὲ τὴ

διαπιστωμένη ἀνυπαρξία «σχολῶν σκέψης» στὸν τόπο μας¹⁵, ἀπὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀναπότρεπτη ἰδεολογικὴ στάση τοῦ καθενός μας, ὅταν αὐτὴ δὲν φτάνει στὰ ὅρια τῆς ἰδιοτελοῦς, τυφλῆς ἰδεολογικοποίησης. Στὴν περίληψη εἶχε προβλεφθεῖ καὶ κριτικὴ δύο πρόσφατων ἐκδόσεων γιὰ τὴν Κρήτη ὡς συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας. Ὁ περιορισμένος χρόνος ὁμιλίας καὶ ὡρὸς δημοσίευσης ἐπιβάλλουν ἀναλυτικὴ παρουσίασή τους ἀπὸ ἄλλες στήλες.

4. Ρόλος τῶν μουσείων καὶ διάχυση τῆς γνώσης¹⁶. Ἀφιερωμένη ἢ ἡμερίδα στὸν ἐκ βάθρων ἀνανεωτὴ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου, δὲν μπορεῖ νὰ παρακάμψει τὸ φλέγον ζήτημα τοῦ ρόλου ἐνὸς σημερινοῦ μουσείου. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ Συμπληγάδες. Ἡ πρώτη τὸ παλαιοῦ τύπου μουσεῖο: Παράταξη «ἀριστοτεχνιῶν» καὶ συγκινησιακὲς περιγραφές, ποὺ συγχέουν τὴν τέχνη μὲ τὴν κουλουρά γκαλερί τέχνης, ἀλλοιώνοντας ἔτσι τὴν οὐσία καὶ προσφέροντας ἀλλοτριωτικὴ εἰκόνα¹⁷. Ἡ δευτέρη τὸ σύγχρονο μουσεῖο: Σκοπὸς νὰ δοθεῖ τὸ ὑλικοπνευματικὸ ὑπόβαθρο τοῦ κόσμου ὅπου δημιουργήθηκε τὸ ἔργο τέχνης¹⁸. Κινδυνεύει ὡστόσο ἀπὸ τὸ «σύνδρομο Μπουβάρ καὶ Πεκυσέ»¹⁹, νὰ καταποντιστεῖ δηλαδὴ στὸν κυκεῶνα τῆς λεπτομέρειας παράγοντας εἰκόνα χαοτικὴ ἢ, σὲ ἐκσυγχρονισμένη ἐκδοχή, νὰ θυσιαστεῖ ἡ οὐσία στὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγ-

¹³ Γιὰ τὴν Ἄκρα Ταπείνωση βασικὴ βιβλιογραφία ὁ.π., 79 ὑποσ. 25, ἐπίσης Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἡ τέχνη στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἕως τὴν ἑναρξὴ τῆς Τουρκοκρατίας (1571): Βυζαντινὴ/μεσαιωνικὴ ἢ μεταβυζαντινὴ», *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου* (Λευκωσία 1996), τόμ. Β', Λευκωσία 2001, 626 κ.ἑ.

¹⁴ Ὁ.π. καὶ συχνάκις στὶς *Μελέτες* καὶ πολλὲς ἄλλες ἐργασίες μας· πρώτη συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τὸ φαινόμενο τῶν *Andachtsbilder* στὸν μεταβυζαντινὸ ὡρὸ στὴ διδακτορικὴ μας διατριβὴ *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, 2 τόμοι, München 1985, συχνάκις (βλ. τόμ. Β', 12, s.v. «Andachts bild»). Πλὴν τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἀειμνήστου Δασκάλου μου Δ. Ι. Πάλλα καὶ τοῦ Γ. Ρηγόπουλου, δὲν μοῦ εἶναι γνωστὲς ἐργασίες Ἑλλήνων μὲ σαφὴ ἀντίληψη τοῦ ὅρου καὶ τοῦ περιεχομένου του.

¹⁵ Λεπτομερέστερα στὸν Τριανταφυλλόπουλο, «Παλεύοντας γιὰ τὴν οὐσία» (ὑποσ. 1).

¹⁶ Τὶς ἀπόψεις μας γιὰ τὴ μουσειοποίηση τῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων καὶ οἰκοδομημάτων ἔχουμε ἐκφράσει σὲ πολλὲς μελέτες μας: «Πελιδνὸς ὁ παρὰ φρων τύραννος». *Αρχαιολογικὰ στὸν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα ²1999. *Τέχνη καὶ λατρεία. Κείμενα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ στὴν Ὀρθόδοξὴ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 2001. «Παράδοση καὶ παραχαράξεις στὴ λατρεία καὶ τὴν τέχνη τῆς Ἐκκλησίας» περιοδ.

Ἀναλόγιον Ἱ. Μητροπ. Σεργίων καὶ Κοζάνης, τεύχ. 5 (2003) 14 26. «Τί ἂν θέλοι ὁ σπερμολόγος οὗτος λέγειν;», *Ἀντὶ χρυσέων. Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο*, Ἀθήνα 1995, 107 131. «Ἕνας τῶν «ἐκτός» μιλάει γιὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα. Ἀπὸ τὸν ἱστορικοισμὸ στὴν πραγματογνωσία», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1786 (Φεβρουάριος 2006): *Ἀφιέρωμα στὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο*, 267 298. «Λογισμοὶ γιὰ τὸν π. Κοσμᾶ τὸν Λαυριώτη (+12.12.2010) ἢ ἡ συνάντησή μὲ τὴν Ἄλλη Δύση», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1840 (Ἰανουάριος 2011), 184 187. «Ἱστορία καὶ Ἑσχατολογία» (ὑποσ. 1). «Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ τέχνη του: Ἐκθεση πρὸς θέαμα ἢ θέαση πρὸς θέωση;» ΣΤ' Συνάντηση *Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου* (Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 2005), *Συζήτηση στοργυλῆς τράπεζας* (ὑπὸ ἐκτύπωση). «Παλεύοντας γιὰ τὴν οὐσία» (ὑποσ. 1): «Ἅγιοι Μερκούριοι καὶ παρὰ φρονες Ἰουλιανοὶ ἢ ἡ μόνιμη ἐπικαιρότητα τοῦ Σκιαθίτη Μεγαλέξανδρου», *Παπαδιαμαντικὰ Τετράδια* (ὑπὸ ἐκδοσιν).

¹⁷ Τὸ σύνδρομο ἐνδημεῖ κυρίως σὲ συναδέλφους, ποὺ ταυτίζουν τὴν ὀρθόδοξη θεολογία μὲ μία ἀφελή, εὐσεβιστικὴ κατ'ήχησιν καὶ «ποιητικὴ» κενολογία, ὅπως ἔχουμε τονήσει σὲ βιβλιοκρισίες μας.

¹⁸ Ἐδῶ εἶναι σημαντικὴ ἢ συμβολὴ τοῦ μουσειολογικοῦ περιοδικοῦ *Ilissia* τοῦ ΒΧΜ, ποὺ συνέλαβε τὴν ἐκδόσή του καὶ τὴν ἀρχισε ὁ Δ. Κωνσταντῖος.

¹⁹ Κατὰ τὴ διεισδυτικὴ, ἡμιτελὴ σάτιρα τοῦ Γουσταύου Φλωμπέρ, *Μπουβάρ καὶ Πεκυσέ*, μτφρ. Ἀ. Μοσχοβάκης, Ἀθήνα 1990.

Εικ. 3. Νικόλαος Τζαφούρης, «Άκρα Ταπείνωση»/Pietà, Έρμιτάζ (Τριανταφυλλόπουλος, Μελέτες, εικ. 65).

ματα και την «ξύλινη» γλώσσα τους και τὸ μέσον νὰ μετατραπεί σὲ αὐτοσκοπὸ, ἢ εἰκονικὴ πραγματικότητα (virtual reality) νὰ ἐξουδετερώσει τὴν οὐσιαστικὴ μεταβολὴ στὸ νόημα τοῦ συγκεκριμένου πολιτισμοῦ. Παινεύουμε τὴν ἐπανεκθέση τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως καὶ τοῦ Μουσείου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ Θεσσαλονίκης, γιατί ἰσορρόπησαν ἀνάμεσα σὲ ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ σὲ εὐρύτερα αἰτήματα τῶν καιρῶν μας.

5. Ἐπιστήμη καὶ δεοντολογία. Ἡ γλώσσα τῆς ποιητικῆς

²⁰ Γιὰ τὸν Ἑζρα Πάουντ περιορίζομαι στὴ μελέτῃ γνωστοῦ του, ποὺ τὸν ἔζησε στὶς τελευταῖες του ἀναλαμπές, σακατεμένο καὶ διανοητικὰ ἀπὸ τὴν κάθειρξη στὴν Πίζα: Ζήσ. Λορεντζάτος, *Ἀπὸ τὴν Πίζα στὴν Ἀθήνα: Ἡ περίπτωσις Πάουντ*, Ἀθήνα 1987 [= ὁ ἴδιος, *Μελέτες*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1994, 389-482· τὸ τρίστιχο στὴ σ. 402].

²¹ Ἐπισημάνθηκαν τέτοιες περιπτώσεις σιωπηρῆς ἀντιγραφῆς στὴ ΣΤ' Συνάντησις Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Ἀθήνα 2005).

²² Πέραν τῶν ἐπανειλημμένων δικῶν μας σχολίων, πρβλ. Γ. Ρηγόπουλος, «Damnatio memoriae καὶ errata», *Περίπλους*, τευχ. 17/18 (1988) 100-105. Πρόσφατο παράδειγμα: Σὲ δίτομη ἔκδοσις γιὰ τὴ

Εικ. 4. Giovanni Bellini (ἢ ἐργαστήριό του), πίνακας Θρήνου/Pietà, Βερολίνο (Τριανταφυλλόπουλος, Μελέτες, εικ. 66).

ἀλληγορίας, μάλιστα ἀπὸ ἄνθρωπο ποὺ ἔμαθε ὁδυνηρὰ τι σημαίνει ὑπέρβασις τῶν ὁρίων τοῦ δικαίου, κάνει τὴν ἀποφασιστικὴ τομή:

Καὶ εἶπε ὁ Κούνγκ, «Μὲ δίχως χαρακτήρα θὰ πασχίζεις τοῦ κάκου νὰ βαρέσεις τοῦτο τοῦτο τὸ λαλούμενο εἴτε νὰ παίξεις τὴν κανονισμένη μουσικὴ γιὰ τὶς Ὠδές» (Ἑζρα Πάουντ, *Κάντο*, XIII)²⁰.

Μεταφορὰ στὴν καθ' ἡμᾶς περιορέουσα ἀλλ' ἀνομολόγητη, ἐπιμελῶς ἀποκρυπτόμενη ἀτμόσφαιρα: νὰ ἀντιγράψεις ξένες ιδέες «ξεχνώντας» νὰ παραπέμψεις²¹· νὰ καταδικάζεις σὲ λήθη (damnatio memoriae) ὅσους διαφωνοῦν μὲ τὶς ἀπόψεις σου²²· νὰ ἰδιοποιεῖσαι τὸν μόχθο τῶν ἄλλων γιὰ νὰ τὸν προβάλλεις ὡς δικό σου· νὰ στήνεις αὐτοδοξαστικὲς ἐκδηλώσεις ἢ/καὶ περιστασιακές, ἐπαναλαμβανόμενες ad nauseam, ἐκθέσεις γιὰ προώθησι τῆς σταδιοδρομίας σου²³· νὰ ἐπιδίδεσαι σὲ λεκτικὲς

Βενετοκρατούμενη Ἑλλάδα. Προσεγγίζοντας τὴν ἱστορία της, Βενετία 2010, στὰ κεφάλαια τῶν συναδέλφων ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωγραφικὴ τῶν βενετοκρατούμενων χωρῶν (σσ. 493-574) ἀποφεύγεται ἡ παραμικρὴ μνεία ἐργασιῶν μας· πάνω ἀπὸ πενήντα τὸν ἀριθμὸ γιὰ Ἰόνια, Κρήτη, Κύπρον, ἔστω τῶν αὐτοτελῶν (λ.χ. Triantaphyllopoulos, *Nachbyzantinische Wandmalerei* [ὑποσ. 14]· ὁ ἴδιος, *Μελέτες* [ὑποσ. 2]. Γιὰ ἄλλες βλ. στὶς *Βιβλιογραφίες* ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀνωτέρω, κεφ. 2).

²³ Ἕνας δειγματοληπτικὸς χρονολογικὸς παραλληλισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἐκθέσεις ἀφενὸς καὶ ἀκαδημαϊκὴ ἢ ἄλλη σταδιοδρομία τῶν συγγραφέων τῶν καταλόγων ἀφετέρου θὰ ἦταν ἀρκούντως εὖ

ἀκροβασίες για ν' ἀποκρύψει ἐρμηνευτικές ἀδυναμίες²⁴, τέλος, νὰ καταδέχεται νὰ προσφύγει σὲ ὡμὴ ἢ βελούδινη λογοκρισία²⁵. Ἡ ὁποιαδήποτε ἐπάρκεια στὴ χρήση τῆς βιβλιογραφίας ἢ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ὕλικου δὲν μπορεῖ νὰ καλύπτει τὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἠθικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας!

Β'. Κενὰ ἔρευνας καὶ *instrumentorum studiorum*

Στὶς ἐνότητες ποὺ ἀκολουθοῦν δίνονται βασικὰ κενά, κατὰ τὴν ἀντίληψή μας, στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ ὕλικου, ἀλλὰ καὶ ἐλλείψεις σὲ ἐργαλεῖα μελέτης (*instrumenta studiorum*). Ἀναλυτικὸς βιβλιογραφικὸς σχολιασμός δὲν θὰ εἶχε νόημα, μὲ δεδομένη τὴν ὑπαρξὴ τῶν *Βιβλιογραφιῶν* (κεφ. 2), γιὰ τοῦτο περιοριζόμαστε σὲ ἐπιλεκτικὰ σχόλια.

1. Γενικὰ ἐγχειρίδια – λεξικά – αἰσθητικὴ μεταβυζαντινῆς τέχνης – “*postbyzantinische Frage*”

- Ἐπέκταση τῶν ὁρίων (ἕως τὸ 1922;), καθιέρωση μιᾶς μετα-μεταβυζαντινῆς ἢ νεοβυζαντινῆς περιόδου
- Ἐλλειψη γενικοῦ ἐγχειριδίου
- Ἐλλειψη εἰδικοῦ λεξικοῦ, κατὰ τὸν τύπο τῶν βυζαντινολογικῶν²⁶.
- Ἐλλειψη ἐγχειριδίου γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ αἰσθητικὴ
- Ἐλλειψη συστηματικῶν μελετῶν γιὰ τὶς ἀλληλοεπιδράσεις στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, «*postbyzantinische Frage*»²⁷.

2. Ἀρχιτεκτονικὴ – Πολεοδομία – περιβάλλον

- Ἐλλειψη εἰδικοῦ λεξικοῦ ὄρων καὶ ὀνομάτων²⁸.
- Ἐλλειψη ἀναλυτικῆς ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς²⁹.
- Ἐλλειψη συστηματικῆς ἱστορίας μεταβυζαντινοῦ δικαίου περὶ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ περιβάλλοντος
- Ἐλλειψη σύνθεσης ἀπὸ πλευρᾶς πολεοδομίας καὶ δομημένου περιβάλλοντος
- Ἐλλειψη μονογραφιῶν γιὰ μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ σύνολα
- Ἐλλειψη συνθετικῆς μονογραφίας γιὰ τὶς συντεχνίες κτιστῶν
- Ἐλλειψη συνθετικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ὀχυρωματικὴ
- Ἐλλειψη συνθετικῆς ἐργασίας γιὰ τὶς σχέσεις ὁθωμανικῆς - μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς
- ἀναλυτικὴ εὐρετηρίαση καὶ συνέχιση τῆς σειρᾶς *Ἐκκλησίαις στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*³⁰.

3. Ζωγραφικὴ

- Ἐλλειψη πολύγλωσσου λεξικοῦ ὀρολογίας
- ἀναθεωρημένη ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς³¹.
- ἔκδοση *συνταγμάτων* μὲ ἀκριβῶς χρονολογημένα σύνολα³².
- συστηματικὴ ἔκδοση μονογραφιῶν γιὰ ἐπώνυμους ζωγράφους³³.

γλωττος γιὰ τὴ ζωτικὴ «μικροῖστορία» τῶν πανεπιστημιακῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων στὸν τόπο μας!

²⁴ Πρβλ. ὑποσ. 18.

²⁵ Περιπτώσεις καταδικαστέες βλ. στοὺς Δ. Ι. Πάλλα, «Περὶ ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην μετὰ τὴν Ἄλωση» *Μεθοδολογικά*, *ΕΕΒΣ* 42 (1975 1976) 211, Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «Δημήτριος Ἰ. Πάλλας: Ἕνας ἐπιστήμονας στὸν 20ῦ αἰώνα. (Στὰ ἐκατόχρονα ἀπὸ τὴ γέννησή του)», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1800 (Μάιος 2007), 828 ὑποσ. 18, καὶ στὸν ἴδιο, «Λογοκρισία καὶ Ἐπιστήμη», *Ἀντί*, τεύχ. 445/24.8.1990, 48 50.

²⁶ Ἐννοῦμε κάτι ἀνάλογο πρὸς τὸ *RbK* ἀλλὰ καὶ τὸ γενικότερο *ODB* ἢ τὰ νεώτερα *compendia*.

²⁷ Πρβλ. τὴν ἐνότητα «*byzantinische Frage*» στὴν ἐξαμηνιαία βιβλιογραφικὴ ἀνασκόπηση τῆς *Byzantinische Zeitschrift*.

²⁸ Πρβλ. πρόσφατα γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ συνάφῃ γλυπτικὴ τὴν ἐξαίρετη, πολυετὴ ἐργασία τῶν Σ. Καλοπίση Βέρτη καὶ Μ. Παναγιωτίδη Κεσίσογλου κ.ἄ., *Πολύγλωσσο Εἰκονογραφημένο Λεξικὸ Ὁρων Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Γλυπτικῆς*, Ἡράκλειο 2010, ποὺ σὲ δευτέρῃ ἐκδοσὶ θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβει συστηματικότερα τὸ κυπριακὸ ὕλικό, ἐνδεχομένως καὶ τὴν ἰσπανικὴ ὀρολογία.

²⁹ Στὴν πιδ πρόσφατη σύνοψη, ἐκεῖνι τοῦ Χαρ. Μπούρα, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα

2001, ἀφιερώνονται 50 σελίδες (235 288), ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ μισὲς περίπου περιέχουν φωτογραφικὸ ὕλικό.

³⁰ Ἐκδοση τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν (Καθηγ. Χαρ. Μπούρας), μὲ 1 ἐπιπλέον τόμο γιὰ τὰ ἀστικά κτίσματα, Ἀθήνα 1979 καὶ ἔξῃς.

³¹ Ὑπενθυμίζεται, ὅτι ἡ τελευταία ἐκτεταμένη ἔκθεσι εἶναι ἐκεῖνι τοῦ Μ. Χατζηδάκη στὸν Α' τόμο τοῦ *Λεξικοῦ τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων* (Ἀθήνα 1987), βασισμένη οὐσιαστικὰ στὴν παλαιότερή του στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (τόμ. Ι' Ἀθήνα 1974, 410 ἔξ. τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, 244 κ.ἔ.), ἀριθμεῖ δηλαδὴ τρεισήμισι δεκαετίες καὶ τὸ ὕλικό ἔκτοτε ἔχει αὐξηθεῖ ὑπέρμετρα. Πιστεύου με τὸ κενὸ νὰ καλυφθεῖ ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἐκτενή, ἐμπεριστατωμένη μονογραφία ποὺ ἐτοιμάζει ὁ Δρ. Ἰωάννης Βιταλιώτης, ὅπως εἶμα στε σὲ θέσει νὰ γνωρίζουμε.

³² Ἀναφέρεται χάριν δείγματος ἡ συναγωγὴ τοῦ Ι. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall-Paintings in Crete*, Leiden 2001.

³³ Οἱ ἐνδείξεις δείχνουν ὅτι ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ ἡ «κρητομανία», προφανῶς λόγῳ καὶ κορεσμοῦ, καὶ νὰ στρέφεται τὸ ἐνδιαφέρον καὶ πρὸς ἄλλα ρεύματα, ὅπως στὴ συντεχνία τῶν Καπεσοβιτῶν ἀπὸ τὸν τιμώμενο νεκρό. Τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ τέτοια στρόφι τὴν ἐπισημάναμε ἐδῶ καὶ δεκαετίες, βλ. Triantaphyllopoulos, *Nachbyzantinische Wandmalerei* (ὑποσ. 14), τόμ. Ι, 61 κ.ἔ., ὁ αὐτός, *Μελέτες* (ὑποσ. 2), 169 κ.ἔ. [ἡ μελέτη πρωτοδημοσιευμένη τὸ 1995].

- ο συστηματική έκδοση μεταβυζαντινών μικρογραφημένων ή διακοσμημένων χειρογράφων
- ο συστηματική έκδοση ξυλογραφιών/χαλκογραφιών³⁴ και κοσμημάτων έντυπων εκδόσεων
- ο συμπλήρωση ανά πενταετία του αναντικατάστατου Λεξικού Ἑλλήνων ζωγράφων τῶν Μ. Χατζηδάκη, Ε. Δρακοπούλου³⁵.

4. Γλυπτική μνημειακή

- ο Ἑλλησκη λειξικου ὄρων, μοτιβων καὶ τεχνιτῶν³⁶.
- ο προώθηση συγκρότησης *συνταγμάτων χρονολογημένων γλυπτῶν μελῶν, τέμπλων*³⁷, μεγάλων ξυλογλύπτων κατασκευῶν
- ο ἔλλειψη ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς μνημειακῆς γλυπτικῆς.

5. Μικροτεχνία – Χρηστικά αντικείμενα

- ο Ἑλλησκη λειξικου ὄρων, μοτιβων καὶ τεχνιτῶν³⁸.
- ο ἔλλειψη συνταγμάτων κατὰ εἶδος, με προτεραιότητα στὰ χρονολογημένα αντικείμενα³⁹.
- ο ἔλλειψη ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς μικροτεχνίας.

6. Εἰκονογραφία

- ο Ἑλλησκη λειξικου θεμάτων, μοτιβων καὶ ὄρων⁴⁰.

- ο ἔλλειψη μονογραφιῶν γιὰ μεγάλες εἰκονογραφικὲς ἐνότητες ἐνδεικτικὸς δεκάλογος:

 1. Εὐχαριστιακὸς κύκλος
 2. Ἀποκάλυψη / ἐσχατολογία
 3. ἐκκλησιαστικὰ Μυστήρια
 4. ὁμολογιακὰ / ἀνθενωτικὰ / ἐνωτικὰ θέματα
 5. εἰκόνες λατρευτικὲς / εἰκόνες ἰδιωτικῆς εὐλάβειας (Andachtsbilder, devotional icons) / θρησκευτικοὶ πίνακες⁴¹.
 6. Νεομάρτυρες
 7. νεκρικὴ εἰκονογραφία
 8. ἀρετολογικὰ θέματα
 9. θρησκευτικὰ θέματα σὲ κοσμικὴ μετάπλαση⁴².
 10. κοσμικὴ εἰκονογραφία (αὐτοτελὴς / ἐνταγμένη σὲ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο).

Θὰ εὐχόμεν ἀπὸ καρδίας, ἡ ἀπώλεια τοῦ φίλου νὰ γίνεῖ μίτος γιὰ τὴν εὕρεση μιᾶς νέας, ἰσόρροπης καὶ ἠθικὰ ἀκέραιης πορείας πρὸς τὴν ἀποκάλυψη αὐτοῦ τοῦ κόσμου, τοῦ μεταβυζαντινοῦ, ποὺ στάθηκε ὁ κρυφὸς καημὸς τοῦ σημερινοῦ πολὺκλαυστου νεκροῦ τῆς ΧΑΕ καὶ τοῦ ΒΧΜ!⁴³

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν... ζῶν χαρισάμενος, ἀγαπημένε φίλε Δημήτρη!

³⁴ Γιὰ τὴ σημασία τους πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εἰκόνα καὶ λόγος στὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ 16ου αἰῶνα. Θέματα εἰκονογραφίας», *Πρακτικὰ 4ου Διεθνoῦς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»: Τὸ ἀδὸνιν κείνον ποὺ γλυκὰ θλιβᾶται. Ἐκδοτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῆς δημῶδους ἐλληνικῆς λογοτεχνίας στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννηση (1400-1600)*, (Λευκωσία 1997), Ἡράκλειον 2002, 615 642.

³⁵ Ἦδη ἐκκυκλοφόρησε ἀπὸ τὴν Ε. Δρακοπούλου ὁ γ' τόμος (ὑποσ. 4), προὐδὸν μεγάλου μόχθου καὶ ἀναμφίβολης ἀξίας.

³⁶ Ἡ ἀξιόλογη συμβολὴ τοῦ Χ. Κουτελάκη, *Ἑλλήνες ἀργυροχοῦ-σοχοὶ καὶ ξυλογλύπτες*, Ἀθήνα 1996, προσφέρει ἥδη βασικὸ ὕλικό, ποὺ χρειάζεται συμπλήρωση καὶ επέκταση.

³⁷ Παραπέμπω χάριν δείγματος σὲ πρόσφατη ἔκδοση: Μ. Α. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Κύπρου τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας (1571-1878). Τὰ χρονολογημένα καὶ τὰ κατὰ προσέγγιση χρονολογούμενα ἔργα*, Λευκωσία 2011 (διδακτ. διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008).

³⁸ Πρβλ. Κουτελάκης, ὁ.π.

³⁹ Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εἶναι τὸ ὕλικό ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς τῆς τελευταίας δεκαετίας.

⁴⁰ Εἶναι πασίγνωστο ὅτι τὰ ὑφιστάμενα, ξενόγλωσσα ἀποκλειστικὰ εἰκονογραφικὰ λεξικά σπανιότατα ἀναφέρονται στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, παραπέμποντας κυρίως στὴ ρωσικὴ παραγῶ

γῆ, συχνὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἢ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν. Πολύτιμο εἶναι τὸ πρόσφατο, ἀξιοζήλευτο καὶ πολὺ μοχθὸ *corpus* τῶν Ν. Τουτοῦ καὶ Γ. Φουστέρη, *Εὐρετήριο τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, 10ος-17ος αἰ.*, Ἀθήνα 2010 (Ακαδημία Ἀθηνῶν), ποὺ εὐχεταί κανεὶς διακαῶς τὴν ἄμεση ὀλοκλήρωσή του.

⁴¹ Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 14.

⁴² Πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Μεγαλέξανδρος καὶ Μέγας Κωνσταντῖνος στὰ Ἰωάννινα. Ἴερο κοσμικὸς χώρος στὸ Μεταβυζάντιο», *Χαριστήριον εἰς Παν. Α. Βοκοτόπουλον* (πρὸς ἔκδοσιν).

⁴³ Γιὰ τὸν τιμώμενο νεκρὸ φίλο καὶ ὁμότεχνο πολλὰ γράφτηκαν ἤδη ἀπὸ ἄλλους ἀπὸ τὴν πλευρά μας βλ. Ἐφημ. «Πανευβοϊκὸν Βῆμα» (Χαλκίδα), φ. 3.501/04.03.2010. «Μνήμης ἀνάταξις. Γιὰ τὸν Εὐβοέα Δημήτρη Κωνσταντίνο (1950 13.2.2010)», *Ἀρχαιολόγο καὶ Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν* (1999 2010)», *Συλλογές*, τεύχ. 307 (Φεβρ. 2011), σ. 131 133. «Ἐνας προασπιστὴς τῶν μνημείων στὴν κοινωνία τῆς Ἡπείρου», *Illissia*, τεύχ. 7 8 (Φθινόπωρο 2010/Ἀνοιξή 2011) [Ἀφιέρωμα στὸν Δ. Κωνσταντίνο], 4 8. «Ζητήματα ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μεταμόρφωση στὸ Πυργὶ Ἀὐλωναρίου. Ὁψεις τῆς λατινοκρατούμενης Εὐβοίας», στὸν ἐδῶ ἀφιερωτῆριο τόμο.

Demetrios D. Triantaphyllopoulos

TRACING POST-BYZANTIUM IN GREECE.
A SYNOPSIS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ISSUES

The present scientific commemoration for Demetrios Konstantios as well as one of his main achievements, the recent inauguration ceremony of the Post-Byzantine Exhibition in the Byzantine and Christian Museum (Athens), have given the opportunity for a comprehensive synopsis of research topics and for an indicative list of major demands in the various branches and in the relevant instrumenta studiorum.

Consequently, in Part I we reconsider issues as:

- Chronological setting of the Post-Byzantine period, for which we propose the interval between 1453 and tentatively 1922.
- Necessity for an annual bibliographical publication,

comprising all the relevant fields, according to the example of *Byzantinische Zeitschrift*.

- Rethinking on the current interpretative trends; suggestion towards an iconological pattern.
- The role of Byzantine museums, being admitted that the material exposed consists in its majority from liturgical objects, inevitably secularized in their new context.
- Unacceptable yet often practised scientific ethics (e.g. plagiarism, damnatio memoriae, censorship etc.).

In Part II we are concerned with practical issues, as basic topics on all the fields still untouched or inadequately handled by the researchers. Deficiencies in instrumenta studiorum are also included.